

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

צבי צמרת

בראשית 1930 כתב יחזקאל קויפמן,¹ אשר ישב אז בחיפה, לחיים נחמן ביאליק בתל-אביב, שהיה מורו לתנ"ך בישיבה הגדולה מיסודו של 'רב צעיר'² באודסה, את קטע המכתב הבא:

כשהצצתי למה שנעשה בבתי הספר [ה'חופשיים'] שלנו, נבהלתי למראה הבורות ועם הארצות הנוראה השוררת בהם. עתיד בית הספר שלנו להשכיח תורה מישראל בעוד דור אחד או שנים [...] שמתי לב ביחוד ללימוד ה'הלכה' בבית הספר התיכוני וראיתי את העזובה הנוראה השלטת פה. לומדים בבתי הספר 'משנה' במבחר מקרי ומקוטע. פה ושם לומדים 'תלמוד' עשרה עמודים בשנה. כרסום עצמות יבשות. חקרתי את הענין אצלנו ובמקצת בתל-אביב ובירושלים ומצאתי [...] - התלמידים אינם מוצאים [מוציאים?] כלום מן הלמוד הזה מלבד ההרגשה שיש איזה קושמר [חלום בלהות; סיוט] משעמם שנקרא בשם משנה או תלמוד. וגם אי אפשר שתהיינה תוצאות אחרות ללימוד המקוטע והמקרי הזה. וכך יוצא התלמיד מבית הספר ואין בידו ידיעה כל

* הדברים נכתבו בעקבות דיון שנערך במכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב לכבודה של שולמית לסקוב, אשר ערכה וקיבצה מהדורה מדעית של מכתבי אחד העם בענייני ארץ-ישראל. תודתי לשולמית לסקוב, לרחל אלבוים-דרור, ליוסף גורני ולאבי בראלי, שהעירו לי את הערותיהם על נוסח ראשון של מאמר זה.

1. יחזקאל קויפמן (1889-1963), חוקר והוגה דעות. נולד באוקראינה ועלה ארצה ב-1928. היה מורה בבית-הספר 'הריאלי' בחיפה, ומאוחר יותר פרופסור למקרא באוניברסיטה העברית. מספריו: גולה ונכר, ותולדות האמונה הישראלית. על ימי קויפמן בישיבה באודסה, כתלמידו של ביאליק, ועל יחסו המיוחד לביאליק ראו: יחזקאל קויפמן, מבחר כתבים לאומיים (ערך אבינועם ברשאץ), ירושלים, 1995, עמ' 60-63, 116-117.

2. 'רב צעיר' הוא כינויו של הרב חיים צ'רנוביץ' (1871-1949), שהיה ראש ישיבה וראש בית-מדרש באודסה. ב-1923 עבר לניו-יורק והיה לחוקר תלמוד וסופר עברי.

שהיא מכל אותם הענינים שהם גופי היהדות הישנה ושגם היהדות העממית [של העם] בזמננו עדיין עומדת עליהם. אינני צריך לבאר לך, לבעל 'הלכה ואגדה', כמה גדולה התקלה הזאת.³

מאז נכתב מכתב זה עד 'ימי העלייה הגדולה' (1948-1951) למד הרוב הניכר של ילדי ישראל ב'זרם הכללי'. זרם זה, כניסוחו של משה גליקסון,⁴ האידאולוג והאישי המרכזי בו, דגל ב"בקשר אל המסורת [...] בצורך להכיר את ערכי האומה, לדעת את התורה". בה בעת תבע הזרם לעצמו 'זכות של ביקורת חפשית, "מדעית", ביחס לערכים האלה'. בתי-הספר של 'הזרם הכללי' ראו בעצמם 'בית היוצר לנשמת האומה [...] בית היוצר לאחדות האומה'.⁵ אם תרצו, ממש ניסוחיהם של ביאליק ושל מורו ורבו אחד העם.⁶ 'הזרם הכללי' התאים את עצמו לכל שדרות הציבור: "העני והעשיר ... הסוציאליסט ואיש הימין, החופשי בדעותיו והאדוק בדת".⁷ בפועל למדו בו בני בורגנים ובני פועלים; בני חילונים, בני מסורתיים ובני ציונים-דתיים. גם המורים בזרם זה השתייכו לכל המגזרים: היו בהם חילונים, מסורתיים ודתיים. רובם היו חברי ה'הסתדרות'.⁸

'הזרם הכללי' היה במובנים רבים 'אחד-העמי'. משה גליקסון, הביוגרף הראשון של אחד העם⁹ ותלמידו המובהק, ראה בו את מי שהשפיע יותר מכל אחד אחר על עיצוב החינוך

3. מכתב מאת יהוקאל קויפמן לחיים נחמן ביאליק מיום 31 בינואר 1930, על-פי: מולד, כא, 183-184 (נובמבר 1963), עמ' 536 [ההדגשות שלי].
4. משה יוסף גליקסון (1878-1939), עיתונאי, ממנהיגי הציונים-הכלליים, מזכיר ועד 'חובבי ציון' באודסה ומהאידאולוגים הראשיים של 'הזרם הכללי' בחינוך. עלה ארצה ב-1919. היה עורך עיתון הארץ (1922-1937).
5. משה גליקסון, כתבים, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 149. על מצע 'הזרם הכללי' ראו: צבי צמרת, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, קריית שדה בוקר 1997, עמ' 23-24.
6. ביאליק העריך את אחד העם, וההערכה ההדדית בין השניים ידועה ומפורסמת. ראו למשל את דברי יוסף קלוזנר במאמרו 'אחד העם כעורך "השילוח"', בתוך: ב"צ דינור ו' קלוזנר, לזכרו של אחד העם: מאה שנה להולדתו וששים שנה לייסוד "השילוח", ירושלים תשי"ז. באותו מקום מספר קלוזנר על אחד המקרים שפסל אחד העם שיר של ביאליק נגד יריבו הגדול הרצל ומיאן לפרסמו; ראו בתוך הביוגרפיה על אחד העם שכתב סטיבן זיפרשטיין את הציטטה שהוא מביא מביאליק: 'כל מלה שכתב אחד העם דומה כאילו כוונה אלי, למחשבותי הכמוסות ביותר'. סטיבן זיפרשטיין, נביא חמקמק: אחד העם ומקורות הציונות, תל-אביב 1993, עמ' 75 וגם 400.
7. צמרת, עלי גשר צר, עמ' 23. וראו שם, עמ' 257, הערה 8.
8. פנחס בנדורי, נציג מפ"ם בוועד הפועל של ההסתדרות, טען עם הקמת המדינה: 'רשימת ההסתדרות זכתה בוועידת המורים האחרונה ב-56% מן הקולות. אם ננכה מכאן 27% שמהווים מורי בתי החינוך [כלומר בתי הספר של "זרם העובדים"] נמצא כי כמעט שני שלישים מנציגי המורים בבתי הספר הכלליים הם חברי ההסתדרות'. פנחס בנדורי, 'חינוך ילדי הפועלים בידי הפועלים', לאחדות העבודה: ירחון מפלגת הפועלים המאוחדת, א, ה (דצמבר 1948-ינואר 1949).
9. משה גליקסון, אחד העם - חייו ופעלו, ירושלים תרפ"ז. יוסי גולדשטיין מספר כי גם אחד העם העריך מאוד את גליקסון; באחרית ימיו, כשכינס את איגרותיו וביקש להוציאן לאור, התייעץ עם חמישה אישים

הלאומי החדש בארץ-ישראל. את הביוגרפיה על אחד העם סיים במשפט: 'אנו הולכים אחרי חלום המלכות של הרצל, לאורו הבהיר של אחד העם',¹⁰ כלומר הרצל הוא זה ששרטט את חלום המדינה היהודית, ואחד העם¹¹ הוא זה שקבע את תכניה הרוחניים ואת כיוונה הרוחני. כיום, בהמשך לדעתו של גליקסון, אפשר לומר כי הקו של אחד העם ושל תלמידיו-חבריו התווה במידה רבה את פניה של מערכת החינוך העברית, ורוב המערכת החילונית הלכה לפיו. האם 'לנער הזה' - לתוצר החינוכי שקויפמן מתאר - פילל אחד העם? האם דברי קויפמן במכתבו לביאליק מעידים על כשלון דרך החינוך של אחד העם? כדי לענות על שאלה זו יש לברר תחילה את זיקתו של אחד העם לחינוך הציוני ואת התנאים להתפתחותו בארץ-ישראל.

זיקתו של אחד העם לחינוך

אחד העם השקיע זמן רב בחינוך הציוני החדש, לא רק בפילוסופיה חינוכית, אלא גם בפרקטיקה חינוכית. הוא יזם הקמת מוסדות חינוך והתרים למענם בחוץ-לארץ; שרטט מתווים חינוכיים, ובמידה רבה פיקח על לימודם; סייע להכשרת מורים ודאג להשתלמותם. בכל סיווריו בארץ בדק קודם לכול - בקפדנות - את התנהלותם של מוסדות החינוך, והעריך את יתרונותיהם ואת חסרונותיהם.

עוד בראשית דרכו, בימי אגודת 'בני משה', הדגיש את תפקידה של האגודה 'לחדור אל בתי החינוך העברים, אל חדרי בני הנעורים מכל המפלגות השונות, להאציל מרוחה על המורים והמורות, להראות פעולתה על הבנים והבנות, ולחנך ככה על ברכיה לאט לאט "את הדור אשר אנחנו מבקשים".'¹²

אחד העם דרבן את 'חובבי ציון' לתמוך בבתי-הספר העבריים הראשונים בארץ,¹³ ובהמרצתו הצטרפו 'חובבי ציון' לכ"ח (כל ישראל חברים) ויחד היו לבעלי של בית-הספר לבנים ביפו.¹⁴ בית-הספר זה 'צריך [...] להיות בעינינו כעין נסיון, לדעת בעצמנו ולהראות גם

מה לכלול במבחר שיפרסם: רבניצקי, גרובסקי, דרויאנוב, פוגרבינסקי (מוכירו האישי) וגם גליקסון (שהיה צעיר ממנו ב-22 שנים). בתוך: יוסי גולדשטיין, אחד העם - ביוגרפיה, ירושלים, 1992, עמ' 397.

10. גליקסון, אחד העם - חייו ופעלו, עמ' 176.

11. יוסף גורני מדגיש: 'זכה אחד-העם, יותר מכל הוגה דעות ומנהיג ציוני אחר, שתורתו תהיה עדיין תקפה'. ראו: יוסף גורני, 'הפוזיטיביסט האוטופי, עיון במשנתו החברתית של אחד העם', בתוך: ספר יובל לדניאל קארפי, תל-אביב תשנ"ו, עמ' קט.

12. בתוך: 'דרך חיים', כל כתבי אחד העם, ירושלים, 1947, עמ' תמ [ההדגשה במקור].

13. גולדשטיין, אחד העם - ביוגרפיה, עמ' 176.

14. יובל דרוו, 'ראשית הטכניון העברי בחיפה, 1902-1950 - מהתוכנית ל"בית-ספר גבוה יהודי" ועד תום תקופת ניהולו של שלמה קפלנסקי', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), קריית שדה בוקר, עמ' 330-357. מעניין להזכיר כי תחילה נקבע - בעצת ביאליק ואחד העם - שהמוסד ייקרא בעברית 'תכניון',

לאחרים, במה גדול כוחה של היהדות הלאומית ביחס אל החינוך,¹⁵ כתב בתרנ"ג (1893). בית-הספר לבנים ובית-הספר לבנות, שנפתח אף הוא ביפו שלושה חודשים לאחר מכן, היו 'יסוד תורת החינוך העברי' עבורו. תקוותו היתה כי 'בדרך מעשית יתן לנו פתרון השאלה החמורה הזאת [שאלת חינוך הנוער היהודי על ברכי הלאומיות העברית החדשה], שהיתה עד כה רק לנושא מאמרים ודרשות, בלי כל תוצאות במעשה'.¹⁶ אחד העם ראה חשיבות מיוחדת בחינוך הבנות. באחד ממאמריו כתב: 'אם ישאלוני [...] הבנים והבנות - מי מהם קודם לחנוך לאומי? אשיב: שניהם כאחד מה טובים, אבל, כשהכוחות מועטים ובלתי מספיקים זה לזה - הבנות קודמות'.¹⁷ לדעת אחד העם, הבנים שיצליחו בלימודיהם עלולים להתור לקריירה ולעזוב את ארץ-ישראל. לעומתם, הנשים, האימהות, יקימו כאן משפחות עבריות, ואלה תקבענה את עתיד הארץ.

בתי-הספר היסודיים ביפו, ובעיקר בית-הספר לבנות ביפו, היו הבסיס להקמת 'בית המדרש למורות על שם לוויןסקי ביפו' (1912), ביוזמתו של אחד העם, שחשב כי יש 'להקדיש את הבית הזה לחנוך מורים עברים משכילים, אשר מראשית נעוריהם יתקדשו ויוזמנו לתעודתם הגבוהה, ומן הבית הזה יצאו ויפוצו בארץ ישראל ובגולה וישאו אתם את דגל היהדות לכל קצות הארץ'.¹⁸

בתמיכת אחד העם החליטו 'חובבי ציון' לתמוך בניצני החינוך התיכון העברי בארץ, ובעיקר בגימנסיה הראשונה שהוקמה ביפו (1906) - לימים גימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב.¹⁹ בהשפעתו עוצבה דרכה החינוכית של הגימנסיה, והוא הקפיד ללוותה שנים רבות.²⁰ סטיבן

על-פי השורש המקראי תכ"ן, הנקשר למדידה ולחישוב. כמובן רצו גם לשמר את הצליל 'טכני' הלועזי. שם, עמ' 338. בית-הספר לנערים ביפו נפתח ב-24 באוקטובר 1892 במימון 'חובבי ציון' ו'אליאנס' (בהקצאת 4000 פרנק מכל צד).

15. 'בית הספר ביפו ושאלת הפועלים', כל כתבי אחד העם, עמ' לו [ההדגשה במקור]. גם אישים כיהואל מיכל פינס, ממנהיגי הציבור הדתי-המשכיל, ראו בבית-הספר ביפו מוסד שמגמתו 'לדעת כי אין אלקים בארץ'. ראו: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 142.

16. 'בית הספר ביפו ושאלת הפועלים', כל כתבי אחד העם, עמ' לו-לח [ההדגשה במקור].

17. 'בתי הספר ביפו', כל כתבי אחד העם, עמ' רט [ההדגשה במקור]; בעניין זה ראו גם: זיפרשטיין, נביא חמקמק, עמ' 207-208.

18. תרגום דברי אחד העם מגרמנית: כתבי יוסף עזריהו, ג, החינוך העברי בארץ-ישראל, רמת גן תשי"ד, עמ' 62.

19. מן הראוי להזכיר כי ראשי 'זרם העובדים', משנות העשרים לפחות עד שנות המדינה הראשונות, הסתייגו מהרחבת החינוך התיכון. כך בשנת תש"ח היו בכל הארץ מאה בתי-ספר תיכוניים בלבד, שמונים ושבעה מהם היו של 'הזרם הכללי'. ראו: שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919-1948, ירושלים 1999, עמ' 48.

20. מעניין לציין כי אחד העם שלל את זכות קיומה של הגימנסיה העברית בירושלים, הגימנסיה השנייה שהוקמה בארץ (ב-1909). בספר על תולדות הגימנסיה העברית מוזכר כי בחודשים הראשונים לקיומה הוא בא לבקרה ואמר לצוות המורים: 'הנני מצטער להגיד לכם בגלוי, שלפי דעתי אין כל זכות קיום לגימנסיה שלכם, וחבל על כל העבודה והעמל, שאתם משקיעים בה. גם ייסודה של הגימנסיה ביפו היה

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

זיפרשטיין, ביוגרף עכשווי של אחד העם, טוען – אולי בהגזמה קלה – כי לאחר שעלה אחד העם ארצה 'יום-יום' [...] בהפסקה הגדולה היה נפגש עם המורים בגימנסיה.²¹

אחד העם ופיצול מערכת החינוך

בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19 עוד קיווה אחד העם לאיחוד כל החינוך הלאומי – הדתי והחילוני.²² הוא היה ההוגה הציוני היחיד אשר חיפש דגם של סובלנות בין שני המחנות,²³ אולם בראשית המאה ה-20 נכנע לרעיון ההפרדה בין שתי מערכות החינוך עקב לחצים בלתי-פוסקים של קיצונים משני הצדדים: של קנאים דתיים ושל קנאים 'חופשיים'.

בין הלוחצים האורתודוקסים שקראו להתנתק מן הציונים 'החופשיים' היו אנשי היישוב הישן, אבל גם מאנשי היישוב החדש כמו יחיאל מיכל פינס.²⁴ פינס טען כי אין אפשרות לפעולה משותפת של הדתיים ושל ה'טבעיים' מכיוון ששני הזרמים רוצים להנך את העם ברוח אחרת. 'פניכם מערבה ופניהם [של הדתיים] קדמה', ועל כן עליהם להיפרד, כך כתב לאחד העם ב-1895.²⁵

בין הלוחצים מן הצד ה'חופשי' להתנתק מן הדתיים בלטו אנשי 'הפרקציה הדמוקרטית'.²⁶ חלק ניכר מהם יצא חוצץ נגד ה'ביוזנטים', 'הקיפאון הדתי' ו'הצביעות הדתית'.²⁷ כך למשל מכתבי וייצמן מאותה תקופה מעידים על התנגדות עזה לציונים הדתיים.²⁸

דבר שנוגד לפני זמנו, ועל כל פנים ברי לי, שאסור להטיל החזקתן של שתי גימנסיות על יישוב כל-כך קטן ודל, כיישובה של ארץ ישראל. חן-מלך מרחביה (עורך), הגימנסיה העברית בירושלים: ספר היובל, תרס"ט-תשי"ט, ירושלים תשכ"ב, עמ' 79.

21. זיפרשטיין, נביא חמקמק, עמ' 397.

22. דברי בן-ציון דינור במאמרו 'אחד העם ופעלו ההיסטורי', בתוך: דינור וקלוזנר, לזכרו של אחד העם, עמ' 22.

23. אהוד לזו, 'גבולות הסובלנות – על בעיית השותפות בין "חרדים" ל"חופשיים" בתקופת "חיבת ציון" (1882-1895)', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים 1994, עמ' 63.

24. יחיאל מיכל פינס (1843-1913) נולד בבילורוסיה ועלה ארצה ב-1878. היה סופר ועיתונאי, ממנהיגי היישוב בארץ-ישראל ומחלוצי הציונות הדתית.

25. חבצלת, 12-15 (תרנ"ה). וכן: יוסף קלוזנר, מקאטוביץ עד באזל: התנועה לציון ברוסיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 315-316.

26. סיעה שהתארגנה בתנועה הציונית בשנת 1901 ודרשה לפעול בתחום התרבותי בד בבד עם התחום המדיני. בקונגרס הציוני החמישי דרשה להגן על עקרונות הציונות החילונית מפני שאיפות החוגים הדתיים שחתרו להוציא את פעולות התרבות ממסגרת פעולתיה של ההסתדרות הציונית. כמו כן דרשה לשקוד על תחייה לאומית מקיפה על יסודות עממיים דמוקרטיים ('קולטורה'). מראשי הסיעה: וייצמן, בובר ואחרים.

27. דוד ויטל, המהפכה הציונית, ב, שנות העיצוב, תל-אביב 1984, עמ' 148.

28. אהוד לזו, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשית (1882-1904),

בשל הלחצים משני המחנות היה הפירוד בין חילונים לדתיים לעובדה מוגמרת בעקבות הגושפנקה שהעניק לכך אחד העם.

אין אנו צריכים ואין אנו רשאים לדרוש משום מפלגה [לא מן המשכילים ולא מן הדתיים], שתמסור חנוך בניה לידי מפלגה אחרת המתנגדת לה בעיקרי השקפותיה על האדם וחיויו. וכשם שאין המשכילים יכולים לותר על החנוך הרצוי להם בשביל להניח דעת האורתודוכסים, כך לא יוכלו גם אלה האחרונים לותר משלהם כלום בדבר זה, אשר בו תלוי קיומו של אותו הבנין העתיק שהם נותנים נפשם עליו. [...] מחויבת הציוניות לדרוש משתי המפלגות – והן מחויבות להכנע בהחלט, בלי שום אמתלאות – שזו וזו [...] תבנה לה כל אחת את בנינה לעצמה על פי דרכה ותשלוט בו כרצונה, וזר לא יתערב במעשיה.²⁹

ההכרה בשני זרמים נפרדים של עבודת חינוך ותרבות בתנועה הציונית הושגה בוועידת ציוני רוסיה במינסק, בספטמבר 1902.³⁰ אחד העם הציע שם כי ההסתדרות הציונית העולמית תקים שתי ועדות נפרדות לפעולות חינוך, אחת חילונית פרוגרסיבית ואחת אורתודוקסית. חיים וייצמן, נציג הצעירים ב'פרקציה הדמוקרטית' ותלמידו של אחד העם, תמך בהצעה.³¹ על פירוד סופי הוחלט בישיבה סגורה, בהשתתפות שניים: אחד העם, נציג הציונים 'החופשיים', והרב ריינס, נציג הציונות הדתית.

אחד העם וטיפוח ההשכלה הגבוהה

אחד העם היה ממניחי היסודות לשני מוסדות ההשכלה הגבוהה הראשונים בארץ: הטכניון והאוניברסיטה העברית.

הטכניון

את רעיון הקמת הטכניון³² הגה ד"ר פאול נתן, ראש 'חברת עזרה של יהודי גרמניה', בעת ביקורו בארץ בשלהי 1907. אחד העם היה מראשוני התומכים ברעיון. הוא היה פעיל ב'קרן

תל-אביב 1985, עמ' 318.

29. 'תחית הרוח', כל כתבי אחד העם, עמ' קפה. על הצעות ההפרדה של אחד העם משנת 1902 ראו גם: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, עמ' 182-184.

30. משה רינות, 'הפולמוס על עיצוב מערכת החינוך העברי בארץ-ישראל (1918-1920)', הציונות, ה (1978), עמ' 78-79.

31. יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן בדרך אל המנהיגות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 136-137.

32. תולדות הטכניון בראשיתו, תרס"ח-תרפ"ח (1908-1925), המחלקה לקשרי ציבור של הטכניון, חיפה 1953, עמ' 1-38; דרור (לעיל הערה 14), עמ' 330-357, 338.

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

ויסוצקי, שבכספיה הסתייעו להקמתו. ב־29 במרס 1908 חתם בברלין – לצד דוד ויסוצקי, בנו של קלונימוס וולף ויסוצקי – על תעודה שנקבע בה כי הקרן תשקיע בהקמת בית־ספר טכני בארץ־ישראל. עוד בתנאי ההקמה הבטיח אחד העם בסעיף מיוחד את האופי היהודי של המוסד והתמנה לחבר בהנהלה הראשונה.³³

באותה שנה הצליחו להביא את יעקב שיף, בנקאי מניו־יורק שנחשב ממנהיגי יהדות ארצות־הברית, כי יבטיח גם הוא לתרום סכום נכבד להקמת המוסד, אולם אחד מתנאיו של שיף היה 'שתעמולה לטובת כל "איזמוס" חוץ מה"יודאיזמוס", תהיה אסורה בתחום המוסד'. תנאי זה, שהיה מכוון בעיקר נגד ה'ציוניזמוס', היה מיותר מכיוון שגם אנשי 'עזרה' וגם בני משפחת ויסוצקי שללו במפורש כל מגמה ציונית, אולם אחד העם התנגד לתנאי זה משום שראה בו הגבלה של חופש הדיבור והמחשבה, ולכן התקבל התנאי בלי כל אישור בכתב,³⁴ כלומר היתה הסכמה שבשתיקה בעניינו.

כידוע, הולידה התוכנית להקמת הטכניון את מלחמת השפות; זו פרצה ערב המועד שנקבע לפתיחת המוסד, באביב 1914. אחד משיאי הוויכוח היה בישיבת הקורטוריון שנערכה ב־26 באוקטובר 1913. באותה ישיבה הכריעו לטובת הצעת פאול נתן, שטען כי אי־אפשר להשיג את המטרות הלימודיות של המוסד בלי הוראה בגרמנית. לעומת הצעה זו, תבעו אחד העם, שמריהו לוין וד"ר יחיאל צ'לנוב – שלושת הנציגים הציוניים – כי רוח עברית, ובמידת האפשר גם השפה העברית, תשלוט במוסד. לאחר ההכרעה בעד הלשון הגרמנית התפטרו אחד העם ושני חבריו מהנהלת הקורטוריון. התפטרותם הולידה סערה עזה, וזו סחפה את הארץ כולה.

פתיחת הטכניון התעכבה יותר מעשר שנים בגלל מלחמת השפות ומלחמת העולם הראשונה. רק בפברואר 1920 נמכרו קרקע המוסד, בניין הטכניון והציוד שנותר בו להסתדרות הציונית. ב־14 בדצמבר 1924 התחילו שיעורי הערב הראשונים בטכניון, בינואר 1925 נפתח הקורס הראשון של המחלקה לבניין ולסלילה, וב־6 בפברואר 1925 התקיים טקס הפתיחה הרשמי.³⁵

האוניברסיטה העברית

בחוברת שיצאה עם חנוכת האוניברסיטה העברית בירושלים נכתב כי אחד העם הגה את רעיון האוניברסיטה עוד בשנת 1891: בעת ביקורו בירושלים נפגש עם קבוצת צעירים, הצביע על הר המוריה ושאל: 'מה יתנוסס על המקום הזה באחרית הימים?'. לאחר שהשיבו

33. בחורף 1909 הביע חיים וייצמן את רצונו להיות 'מורה בטכניון העברי' וראש המחלקה לכימיה. אחד העם תמך בו ועודד אותו. בשלב מסוים מינה אותו לממלא מקומו בהנהלה. ראו: ריינהרץ, חיים וייצמן בדרך אל המנהיגות, עמ' 366.

34. תולדות הטכניון בראשיתו, עמ' 7.

35. על הטכניון מימי מלחמת השפות עד חנוכתו הרשמית ראו שם, עמ' 16-38.

לו אותם צעירים תשובות שונות אמר: 'כאן ייבנה בית מדרש עליון למדעי הרוח [...] מקדש [חכמה] יתנוסס כאן, אבל לא בית כנסת, לא מסגד, אלא בית תפילה לכל העמים'.³⁶ רעיון הקמת האוניברסיטה היה מורכב יותר. בתנועה הציונית קיוו עוד בשלהי המאה ה-19 כי תוקם אוניברסיטה יהודית.³⁷ בראשית המאה ה-20 היו אנשי 'הפרקציה הדמוקרטית' – בראשות חיים וייצמן – נושאי המרכזיים של רעיון זה (שווייצמן עצמו ומרטין בובר העלו אותו בקונגרס הציוני החמישי). אחד הצעדים הראשונים לאחר הקונגרס היה לקבל את תמיכתו של אחד העם, 'שנחשב בעיני רבים כמורה הדור בעניין האוניברסיטה'.³⁸ בקונגרס האחד-עשר, שהתכנס בספטמבר 1913, דיבר חיים וייצמן בזכות הקמת אוניברסיטה עברית בירושלים, 'במונחים שנלקחו היישר מאחד העם'.³⁹ אחד העם הדגיש במאמרו 'תחית הרוח' (1902) כי 'יסוד בית מדרש גדול בארץ ישראל לחכמה או לאמנות, יסוד אקדמיה אחת שם ללשון או לספרות – זהו [...] מפעל לאומי גדול ונשגב המקרב אותנו אל מטרותנו יותר ממאה קולוניות של עובדי אדמה'.⁴⁰

אמנם אחד העם תמך – כמי שאומל ההיגיון ולא רק תחושות הלב הדריכו אותו – בהקמת האוניברסיטה, אך ערב מלחמת העולם הראשונה נזהר והיסס. הוא סבר שלא יהיה כסף די הצורך להקמתה, והציע לחשוב על מוסד רוחני מצומצם שיהיו בו רק 15-20 מלומדים וסופרים מן המעלה הראשונה.⁴¹ הוא גם הזהיר מפני המצב הגאופוליטי וטען כי ייסוד האוניברסיטה עלול לעורר תגובות שליליות במעצמות הנושאות את עיניהן לירושלים.⁴² עם תחילת המנדט הבריטי פחתו חששותיו. להערתו של הלל צייטלין כי הוא 'בונה את הגג בטרם קיים הבניין' השיב אחד העם: 'בארץ ישראל חייבים לבנות כך'.⁴³ ב-1922 עלה אחד העם ארצה והצטרף לוועדת ההכנה לאוניברסיטה, אשר פעלה בשנים 1922-1925, לצד חיים וייצמן, יוסף קלוזנר, יהודה לייב מגנס, אליעזר בן-יהודה, נורמן בנטואיץ' ואחרים. הוא שימש יושב-ראש הוועדה שעסקה בתכנון המכון למדעי המזרח.⁴⁴ בנו

36. שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 286. מנחם אוסישקין סיפר כי בליל פסח תרנ"א שמע את אחד העם אומר את אותם דברים: 'אנחנו נהפוך את המקום הזה [הר המוריה] למקדש-מעט. אבל, לא למקדש תפילה ובכיה, אלא למקדש החכמה והחיים; כאן יבנה בית המדרש העליון למדעי הרוח. כבר בכינו והתפללנו דיינו! הגיעה השעה ללמוד וללמד!'. ראו: אברהם יערי, זכרונות ארץ ישראל, ב, ירושלים תש"ז, עמ' 695-698.

37. ישראל קולת, 'רעיון האוניברסיטה העברית בתנועה הלאומית היהודית', שם, עמ' 3-74.

38. שם, עמ' 26.

39. זיפרשטיין, נביא חמקמק, עמ' 367-372.

40. כל כתבי אחד העם, עמ' קעג-קפו.

41. כ"ץ והד, תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 36.

42. שם, עמ' 47.

43. שרגא בר-סלע, בין סער לדממה, תל-אביב 1999, עמ' 215.

44. כ"ץ והד, תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 144.

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

שלמה גינצברג-גינזור צורף גם הוא לוועדת ההכנה, והיה כעבור זמן למוכיר הראשון של האוניברסיטה.⁴⁵

בהשפעת אחד העם הוקצה כמעט חצי התקציב של 'חובבי ציון' לחינוך העברי החדש לדרגותיו השונות: לטיפוח מורים ארץ-ישראלים בהשתלמויות בארץ ובחוץ-לארץ;⁴⁶ להעלאת מורים מן הגולה ארצה;⁴⁷ לסיוע בתחזוקת בתי-הספר העבריים היסודיים ובתי-הספר התיכוניים ולהקמת המוסדות הראשונים של ההשכלה הגבוהה בארץ.

אחד העם היה אחד האישים המשפיעים ביותר – להלכה ולמעשה – על עיצוב כל מערכת החינוך העברית: מבתי-הספר היסודיים, דרך החינוך התיכון עד הכשרת המורים וההשכלה הגבוהה. עם הפיצול בין החינוך הדתי לחינוך החילוני, גדולה היתה השפעתו בייחוד על החינוך החילוני.

ארבעה עמודי 'השולחן החדש'⁴⁸ של אחד העם

אחד העם תבע להעמיד את יסודות החינוך הלאומי החדש על ארבע רגליים: השפה העברית, הספרות העברית, ההיסטוריה היהודית, ותכלית כולם: מוסר היהדות.

לדברי אחד העם, בעת העתיקה ובימי הביניים היו הדת, הספרות והלשון העברית "החוט המשולש" הלאומי, שקשר ואחד [...] [את] כל חלקי העם המפוזרים וכל הדורות ההולכים ובאים, אבל בעת החדשה, כלשונו, "החוט המשולש" הולך ונתק; הדת תש כוחה, והלשון משתכחת וספרותה נעזבת.⁴⁹

המציאות המודרנית חייבה לדעתו מאמצים ניכרים בחינוך לשם חיזוקה המחודש של 'הרוח הלאומית': 'הלשון, הספרות וההיסטוריה – אלה הם המקצועות שבהם תבקש, וגם תמצא, את הרוח הלאומי [...] לחנך את הגדולים עם הקטנים על ידי הלשון והספרות וההיסטוריה – זו היא העבודה הלאומית הרוחנית המוטלת חובה על כל הלאומיים, כתב

45. רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919-1948, עמ' 109-110.

46. כך למשל 'חובבי ציון' הקציבו סכום כסף, לפי עצת אחד העם, כדי שיצחק אפשטיין ישתלם בשווייץ, עם שתיים מתלמידותיו ממטולה. ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, עמ' 192.

47. כך למשל בהשפעת אחד העם הוקם באודסה ב-1899 'צבא התחייה', שמגמתו היתה לרוז את עלייתם של מורים ורופאים ארצה. אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, עמ' 242.

48. את הביטוי 'השולחן החדש' שאלתי מבן-גוריון, אשר כתב ל אליעזר שטיינמן: 'הרבה הרבה דורות לא ישבו ל"שולחן ערוך" [...] "שולחן ערוך" הוא פרי חיינו בגולה. הוא יצור הגולה ויצור תנאי הגולה [...]. עם שעושה בעצמו כל מלאכה [...] חייב לערוך לעצמו "שולחן" חדש – ואנשי הרוח בתוכנו נתבעים, לדעתי, ל"עריכה" אחרת זו'. ארכיון בן-גוריון, קריית שדה בוקר (אב"ג), התכתבות, 12 ביוני 1962.

49. 'ריב לשונות', כל כתבי אחד העם, עמ' תג-תד.

ב-1899 במאמרו 'המוסר הלאומי' שהתפרסם בהשלח.⁵⁰ הוא קרא לחינוך העם בסיוע 'חוט משולש' חדש: שפה עברית, ספרות עברית והיסטוריה יהודית. הוא כיוון למורים לעברית, לספרות עברית ולהיסטוריה יהודית, ולשלושה מינים של ספרי לימוד חדשים שצריך לטפח, אולם אל לנו לטעות: אחד העם התכוון בראש ובראשונה לחינוך המבוסס על המקורות היהודיים – למקרא, לתלמוד, למחשבת ישראל וליצירה היהודית לדורותיה. הוא קיווה כי מן המקורות היהודיים יופק ויונחל 'הקניין הלאומי': 'המוסר הלאומי' המיוחד לנו, 'הנוב מרות העם וחיי ההיסטוריים'.⁵¹

מהפכה נהייתה בארץ והמורה העברי ניצח⁵²

כאמור, היסוד הראשון של החינוך הלאומי היה השפה העברית. אחד העם הדגיש את השפעת הגומלין הקיימת בין חיי הנפש הפרטיים של היחיד ובין לשונו הלאומית. הלשון אינה רק לבוש חיצוני, אלא היא יסוד המחשבה. בלשון מתגלמת רוח החברה ומתגלם ייחודו של העם.⁵³

באחד ממאמריו הראשונים של אחד העם, אשר נדפס בהמליץ בקיץ תרנ"ג (1893), הוא סקר את מצב בתי-הספר העבריים בארץ וקבע בצער כי הם 'אינם עולים הרבה בערכם על בתי הספר ממין זה אשר באירופא': המורים מגמגמים עברית, התלמידים עילגים לחלוטין ובשומע אינו מתעורר 'רגש של כבוד ואהבה אל השפה [העברית] המצומצמת'. הוא סיכם כי הילדים יוצאים מבית-הספר העברי החדש ב'דיעות צנומות ומקוטעות, וכל רכושם הרוחני הוא אוצר מלים עברי עם איזו קרעים מענינים שונים, עברים וכלליים, שלא נקלטו היטב במוחם'. הוא המליץ כי 'לא יזיק כלל אם, כל זמן שאין שפת עבר מוכשרת לכך, ילמדו את המדעים גם בא"י באיזו לשון אירופית'⁵⁴ (אל המלצה זו הוא יחזור כעבור עשרים שנה בערך, בעת מלחמת השפות). השפה העברית עוד לא מוכשרת. אין מספיק מונחים. אין ספרי לימוד מתאימים. אין 'מורים הגונים'. אין להזניח את החינוך המודרני, ולכן 'חונך עברי יותר עמוק

50. 'המוסר הלאומי', שם, עמ' קס. וראו גם במאמרו השני 'אמת מארץ ישראל' (תרנ"ג): 'החונך הלאומי האמתי יושג בארץ ישראל, כמו בגולה, על ידי ידיעה נכונה בלשון עברית ובספרות ישראל וקורותיו'. שם, עמ' לג.

51. 'המוסר הלאומי', שם, עמ' קסב.

52. 'סך הכל', שם, עמ' תכו-תכח.

53. הפרקים 'הלשון' ו'הלשון הלאומית' בחוברת שכתב מכס טורטל, ביסוס הלאומיות בכתבי אחד העם, ירושלים תש"ב, עמ' 7-8, 21-22.

54. 'מאמר שני, ממסעי השני בשנת תרנ"ג', כל כתבי אחד העם, עמ' לב-לג. יוסף עזריהו טען כי בשנות השמונים של המאה ה-19 'שררו ספקות גם בקרב החוגים הנאמנים לחונך הלאומי בעצם האפשרות ללמד את המקצועות הכלליים [בבתי-הספר היסודיים] בלשון העברית (אחד העם ואחרים). בתוך: ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ה, עמ' 59, הערה ***, ירושלים 1929 [ההדגשה במקור].

ויותר מתאים להשכלת זמננו הוא על הרוב בלתי אפשרי.⁵⁵ למרות דבקתו של אחד העם בעברית, הוא היה משוכנע כי בשלב הראשון צריך להתפשר וללמד בארץ-ישראל גם בגרמנית, בצרפתית או באנגלית, בעיקר מדעים ולימודים כלליים. הוא התנגד לחידושים מהירים ומכוונים בלשון. שלא כביאליק, הוא האמין וקיווה שהלשון תתרחב ותתחדש מעצמה, על-ידי-כך שידברו בה, יחשבו בה וייצרו בה.⁵⁶

כידוע, אחת הביקורות המהותיות של אחד העם על הרצל היתה בשאלת השקפתו היהודית. במאמרו החריף של אחד העם נגד אלטנוילנד,⁵⁷ הוא כתב בין השאר על 'שאלת הלשון' וקבע כי אין אנו מוצאים בכל הספר תשובה ברורה ו'אין אנו יכולים להגיד, איזו היא הלשון השלטת ב'אלטנוילנד'. הוא ציין את השפות הנזכרות בספר: 'ז'רגון (כלומר יידיש), ערבית, גרמנית, אנגלית, צרפתית, תאטרון איטלקי, תאטרון ספרדי וגם עברית, וקבע את קביעתו הידועה: מוצעת כאן חברה יהודית חדשה בלי 'סבל הירושה'.⁵⁸ כשביקר אחד העם את הרצל היה לו יעד ברור: ארץ עברית, אולם הוא היה גם רַאליסט, והתקבל על דעתו כי הדבר ייעשה בהדרגתיות.

בראשית המאה ה-20 סבר אחד העם כי העברית איננה מושחתת דיה. יוסף קלוזנר סיפר כי הוא 'היה מתאונן תמיד: "כשאנו כותבים עברית אנו משתמשים במכשיר קהה"'. אחד העם - כעורך השלח - טען כי יש קושי גדול לבטא רעיונות עמוקים או לתאר תיאורים מדויקים ב'מכשיר קהה' זה.⁵⁹

כבר הזכרתי כי בעת מלחמת השפות⁶⁰ היה אחד העם מראשי הלוחמים למען העברית. עובדה זו ודאי נכונה, אולם ראוי לסייגה: אחד העם לא היה משוכנע לחלוטין בכוחה של העברית להתמודד עם צורכי החינוך המדעי המודרני בבית-הספר הגבוה. כשנשאל על שפת הלימוד הראויה בטכניון הוא ניסה להבדיל בין 'הטכניקום עצמו ובין ביה"ס הבינוני [בלשון ימינו: בית-הספר התיכון] שיוסד על ידו'. בנוגע לתיכון - מלחמתו היתה חד-משמעית: הוראה בעברית. במכתב פרטי כתב מלונדון למרדכי בן הלל הכהן ביפו: 'האמנם תחשבו באמת, שאפשר לחנך אינג'ינירים מומחים [...] בלשון שאין בה שום ספרות ללמודים הנחוצים, ואך המורה הוא הנותן הכל בע"פ והוא היוצר את המלים החסרות?'.⁶¹ ליוסף צייטלין כתב:

55. 'מאמר שני, ממסעי השני בשנת תרנ"ג', כל כתבי אחד העם, עמ' לד.
56. על ההבדלים בין ביאליק לאחד העם בעניין הלשון ראו: אליעזר שביד, אמנות עם ישראל ותרבותו, ירושלים 1976, עמ' 143.
57. למשל שולמית לסקוב, 'הריב על אודות אלטנוילנד', הציונות, טו (1990), עמ' 35-53.
58. 'אלטנוילנד', כל כתבי אחד העם, עמ' שטז-שטח.
59. יוסף קלוזנר, 'אחד העם העורך של "השילוח"', בתוך: דינור וקלוזנר, לזכרו של אחד-העם, עמ' 31.
60. על מלחמת השפות נכתבו מאמרים וספרים רבים. ראו במיוחד את הפרק 'מלחמת השפות כנקודת-מפנה', בתוך: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, עמ' 309-350.
61. שולמית לסקוב (עורכת), אחד העם: מכתבים בענייני ארץ ישראל (1891-1926), ירושלים 2000, עמ' 408-410, מכתב מיום 2 ביוני 1912. ראו בעניין זה גם מכתבים מ'27 במאי 1913, 10 ביוני 1913 ו'19 ביוני 1913 לשמריהו לויך, שם, עמ' 433-438 ועוד.

אינני תומך בדרישות הקיצוניות של המצדדים בלשון העברית, כי אני מסופק באפשרות הגשתן. אבל, מאידך גיסא איני יכול להסכים, שהמכון שלנו [כלומר הטכניון] יהיה למפיץ הגרמניות בארץ ישראל.⁶² אחד העם סבר כי עדיין אי־אפשר להגיע להשכלה טכנולוגית גבוהה בעברית, ואולם הביע זאת בכירור במכתבים פרטיים בלבד.

בינו לבין עצמו הוא עוד היסס, אולם בפומבי החל להביע אופטימיות בנוגע למצב הלשון העברית בארץ. ב־1912 קבע חד־משמעית כי העברית הולכת ומנצחת.

הולך ומתקדם טופס חדש של חיים לאומיים, שאין כמותם בגולה. [יהודי הבא מן הגולה] בא הוא למושבה יהודית, ומיד הוא מרגיש, שמוקף הוא אויר עברי לאומי. [...] 'חונך עברי בלשון עברית', אינו עוד 'אידיאל' בארץ ישראל, אלא עצם החיים, חזיון טבעי, שמציאותו מוכרחת, ובטולו לא יצויר עוד. [...] 'מהפכה' נהייתה בארץ, והמורה העברי נצה.⁶³

המהפכה העברית התחוללה ערב מלחמת העולם הראשונה. השפה העברית המדוברת קמה לתחייה.

'אם רצונכם להחיות את הלשון, השתדלו להחיות את הספרות'⁶⁴

היסוד השני של החינוך הלאומי היה הספרות העברית, מאז ימי הביניים, כלומר ספרות שהלכה ונשתכחה, עד הספרות החדשה של זמנו, ולשם כך חשב שראוי לייסד 'חברה מיוחדת להוציא הטוב שבספרות ימי הביניים, כלומר עד תקופת ההשכלה' (ספרי שו"ת, ספרי מוסר ודרוש וכדומה).⁶⁵ הרמב"ם, 'הנשר הגדול', היה לאחד העם למופת; משנתו השפיעה במידה ניכרת על הגותו,⁶⁶ והוא אף שאף לכתוב את 'אוצר היהדות'⁶⁷ (את השאיפה הזאת לא הצליח להגשים). אחד העם לא העריך ביותר את הספרות העברית החדשה מימי מאפן⁶⁸ ואילך. 'רבו אמנם קוראיה, אך מעטים מאד מכבדיה'.⁶⁹ ספרות זו 'עשתה אמנם רושם, ביחוד בלב בני הנעורים, והשיגה במדה ידועה גם את מטרותיה המעשיות; אבל למדרגת ספרות לאומית [עדיין] לא הגיעה'. לדבריו, יש בספרות העברית החדשה 'רק "פרפראות" מתוקות, הטובות לענג בהן

62. שם, עמ' 444-446.

63. 'סך־הכל', כל כתבי אחד העם, עמ' תכו-תכת.

64. 'לשאלת הלשון', שם, עמ' צו

65. 'רשימות חדשות', שם, עמ' תפז.

66. אלעזר שביד, 'השפעת הרמב"ם בהגות היהודית של המאה העשרים', בתוך: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ט, ספר היובל לשלמה פינס, ירושלים תש"ן, עמ' 293-324.

67. גולדשטיין, אחד העם – ביוגרפיה, עמ' 186-193.

68. אברהם מאפו (1808-1867), ממבשרי ההשכלה במזרח אירופה, נחשב אבי הרומן העברי החדש. בין ספריו: אהבת ציון (1853), עיט צבוע (1857) ואשמת שומרון (1865).

69. 'לשאלת הלשון', כל כתבי אחד העם, עמ' צה.

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

את הנפש לפעמים; אבל "בשרא וכורא" [כלומר בשר ודגים, המזון העיקרי שאדם יהודי נדרש לו, ובעיקר לסעודת השבת], אי־אפשר למצוא בה. כל הערך של הספרות החדשה הוא 'תענוג לשעה קלה של קריאה שטחית, שאינה מעשירה את המחשבה'. והתוצאה: 'שזה היא בעיני היהודי רק פרוטה'.⁷⁰ שני יוצאים מהכלל מצא בביקורתו על הספרות העברית החדשה: מורה נבוכי הזמן של נחמן קרוכמל⁷¹ ודור דור ודורשיו של אייזיק הירש ויס,⁷² אשר ראה בהם מופת לכתיבה.

שנה לאחר מכן, ב־1895, במכתב לעורך הפרדס, עורר אחד העם את זעמם של הדתיים כשהבחין בין 'עם ספרותי' ובין 'עם הספר': 'אסוננו הוא מה שאין אנו עם ספרותי, כי אם - עם הספר. [...] "עם ספרותי" אפשר לקרוא [...] רק לזה, שחיו וחי ספרותו, הדורות והספרים, הולכים ומתפתחים יחד, הספרות לפי צרכי הדור, והדור לפי רוח הספרות', כלומר 'עם ספרותי' הוא עם דינמי שחי ספרות דינמית, ו'עם הספר' לעומת זאת הוא עם מאובן:

עבד הספר, עם שפרחה נשמתו מתוך לבו ונכנסה כולה לתוך דברים שבכתב. לו תעודת הספר היא לא להעשיר את הלב בכוחות חדשים, כי אם, אדרבא, להחלישו ולהשפילו עד שלא יעז עוד לפעול ולהתפעל 'בכוח עצמו ולפי צרכיו', אלא הכל רק באמצעות הכתב.

הוא הדגיש כי אין כוונתו רק לספר הספרים; התורה שבעל־פה 'נתאבנה גם היא בדברים שבכתב', וגם מעריציה תובעים 'ניתי ספר ונחזי', כלומר 'השתעבדות נצחית [ומוחלטת] אל הכתב'.⁷⁴

ב־1903 שב וכתב:

למה נרמה את עצמנו? למרות כל התרועעות הגדולות על דבר תחית הספרות, לא נוסף בתקופה הזאת אף סופר אחד אשר נוכל לאמור עליו: הנה האיש אשר קוינו לו! לא יצא אף ספר אחד אשר נוכל להראות עליו, כי הוא הגדיל את רכושנו הרוחני באיזו מחשבה נכבדה, מקורית, שלא ידענוה לפניו ושלא נלקחה בהקפה מזולתנו [...] ספרותנו אינה ספרות [...] ⁷⁵.

70. שם.

71. נחמן קרוכמל (רנ"ק), נולד בגליציה ב־1785 ונפטר ב־1840. היה פילוסוף והיסטוריון, ממייסדי מדעי היהדות ונחשב ראש תנועת ההשכלה באירופה. בספרו העיקרי מורה נבוכי הזמן העלה את תפיסת היהדות במבט היסטורי. טען כי לכל עם 'רוחניות' משלו והדגיש את עליונותה של הרוחניות היהודית.

72. אייזיק הירש ויס (1815-1905) הרצה מ־1864 בבית־המדרש לרבנים בווינה. נחשב לאחד מגדולי חוקרי התלמוד. חיבורו דור דור ודורשיו - בחמישה כרכים - עוסק בתולדות התורה שבעל־פה עד המאה ה־15.

73. 'לשאלת הלשון', כל כתבי אחד העם, עמ' צו.

74. 'תורה שבלב', שם, עמ' נא-נב [ההדגשה במקור].

75. 'אחר עשר שנים', שם, עמ' שכה.

'אנו לאומיים העומדים על בסיס ההיסטוריא'⁷⁶

ההיסטוריה היהודית - הקשר לארץ ישראל והזכות ההיסטורית עליה - היא היסוד השלישי של החינוך הלאומי; אחד העם שאף לחנך גם על פיה את הדור הצעיר. על כך אפשר ללמוד מן המכתב ששלח למשפחתו בביקורו לראשונה בארץ-ישראל, באפריל 1891:

אני כאן, איפה [ש] כל צעד, כל אבן הם חתיכת היסטוריה רווית-דמים, איפה שרואים מכל הצדדים רק מקומות היסטוריים, ואיזה מקומות! הר-ציון, הר-הבית, הר הזיתים ובכל רגע אתה מרגיש סבל של אלפי שנים, מלחמות וזכרונות שעשו רושם בעולם [...]. רק כשנמצאים כאן מרגישים כמה מצחיק וכמה משונה הוא הרעיון המטריאליסטי הפלשטיני המודרני, שהיהודים יכולים לוותר על ירושלים! ירושלים הינה לבה של ארץ ישראל, בעיקר בשביל היהודים.⁷⁷

נתן רוטנשטרייך כבר עמד על שתי מגמות דיאלקטיות כלפיה היסטוריה היהודית, המצויות בכתבי אחד העם: מצד אחד האופי המותנה, זה התלוי בנסיבות ההיסטוריות של ערכי היהדות, המוסדות היהודיים וכן האמונות והדעות ביהדות; מצד אחר האופי המוחלט, המנתק אותם מתהליכים היסטוריים זמניים.⁷⁸ [אחד העם הוא] חניך ההיסטוריומוס של המאה הי"ט, [אבל] הוא בעת ובעונה אחת גם חניכה של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ש [...]. ראתה את היהדות בחינת ערך נצחי, שאין למוד אותו באמת-מידה יחסית.⁷⁹ הלאום לדברי אחד העם הוא לא רק סך של בריות, אלא גם צירוף של היסטוריה ועתיד משותף, כמו שה'אני' הפרטי אינו רק סכום של איברים, אלא גם ובראש ובראשונה סך של רשמים, זכרונות ותקוות.⁸⁰ את אלה יש ללמוד, ועל אלה יש לחנך.

תשועת ישראל עתידה לבוא על-ידי 'נביאים', לא על-ידי 'דיפלומטים'⁸¹

מוסר היהדות היה היסוד הרביעי - המהותי ביותר - של החינוך הלאומי בעיניו של אחד העם. לפיו, צריך להפשיט את המונח 'לאומיות' מצורתו החומרית ולעשות אותו מונח נשגב, אידאל מוסרי.⁸² המוסר הוא עניין לאנשי מעשה, וכזה היה אחד העם לדעתו של

76. לסקוב, אחד העם, מתוך מכתב לשמריהו לויץ מיום 27 בפברואר 1908, עמ' 255.

77. שם, מכתב לבני משפחתו באודסה מיום 27 באפריל 1891, עמ' 30.

78. נתן רוטנשטרייך, על אחד העם במלאת מאה שנה להולדתו, ירושלים תשס"ז, עמ' לה-מה. על שניות זו ראו גם: יחיאל א' גוטשאלק, אחד העם והרוח הלאומי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 213-228 (הפרק 'יישוב השניות').

79. רוטנשטרייך, על אחד העם במלאת מאה שנה להולדתו, עמ' מד.

80. המאמר פורסם לראשונה בתרנ"א (1891). 'עבר ועתיד', כל כתבי אחד העם, עמ' פא-פב.

81. 'הקונגרס הציוני הראשון', שם, עמ' רעו. אחד העם חוזר על משפט זה בראשית מאמרו 'ה"מדיניות" וישוב ארץ-ישראל', שם, עמ' קמ.

82. 'דרך החיים', שם, עמ' תלה-תלט.

שלמה אבינרי: 'המוסר אינו עניין ליושבי־קרנות ולהולכי־בטל הטווים מחשבות בעלמא [...] תחומו של המוסר הוא החיים המעשיים, לא התיאורטיים, והמתלבט בבעיות מוסר לפי טבעו הוא איש־המעשה'.⁸³ 'המוסר הלאומי הוא תורה גדולה ושלמה לעצמה, הצריכה למוד ושמוש', חזר וטען אחד העם.⁸⁴

למרות הדעה שרווחה בזמנו, כי 'רוח היהודים הוא המוסר, ורוח היונים – היופי', טען אחד העם כי אין שוני מושרש, מולד, בטבע העמים. הוא סבר כי המוסר הוא תולדה של התפתחות היסטורית בעמים שונים וכי את המהות המוסרית־היהודית יש לפתח ולטפח בכל עת מחדש.⁸⁵ כמו שכתב בביקורתו על הקונגרס הציוני הראשון, עם נביאים מחייב הכשרה אחרת: ספר ולא סיף. הוא תבע מוסר לאומי שאינו משועבד למצוות הדת, ודרש ללמוד מה הן החובות של מוסר זה וכיצד יש להגשימן הלכה למעשה בהווה.⁸⁶

דוגמה לספר שמתאים להנך את העם להכרה מוסרית היה בעיניו מוסר היהדות, ספרו של הפילוסוף היהודי־גרמני מוריץ לצרוס.⁸⁷ הספר הלם את שיטתו של אחד העם באופן שניסה לדלות ממקורות היהדות תורת מוסר שיטתית בלי להכפיפה לדת.⁸⁸ ביסודו של דבר, אחד העם ביקש ליצור בארץ־ישראל 'חיים לאומיים שלמים'. אלה היו קשורים לדעתו בראש ובראשונה בהתפתחות התרבות העברית ובחינוך העם ברוח תרבות זו. או כניסוחו:

שני אלה הצדדים של החיים הלאומיים – התפתחות הקולטורא הלאומית וחונך העם ברוחה [...] הם תלויים זה בזה ואי אפשר לאחד בלי עזרת חברו. אם אישי האומה אינם מלאים רוחה של הקולטורא הלאומית, התפתחותה של זו סופה להפסק, וכוחות היצירה שבאומה נבול יבלו או יתפזרו לכל 'רוח'. ולהפך, אם כוחות היצירה שבאומה אינם משמשים להתפתחותה של הקולטורא הלאומית עד כדי צרכה, החנוך הלאומי של הקטנים ושל הגדולים נעשה צר ומצומצם, צנורות השפעתו מסתמים והולכים, ורבים מאישי העם פונים למלאות ספוקם הקולטורי מחוץ לגבול עמם וצורתם הרוחנית מאבדת מעט מעט את 'החותם הלאומי'.⁸⁹

83. שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית, תל־אביב 1980, עמ' 144. רינה חבלין כותבת: 'נביאו של אחה"ע אינו איש האלוהים, אלא איש החזון והאידיאה [...] הנבואה עוברת [אצל] ראציונאליזציה ורדוקציה, לשליחות הצדק והמוסר'. רינה חבלין, מחויבות כפולה: זהות יהודית בין מסורת לחילון בהגותו של אחד העם, תל־אביב 2001, עמ' 73.

84. 'המוסר הלאומי', כל כתבי אחד העם, עמ' קסג.

85. 'איוב ופרומיתיוס', שם, עמ' רפא.

86. 'המוסר הלאומי', שם, עמ' קסג-קסד.

87. מוריץ (משה) לצרוס (1824-1903), פילוסוף ופסיכולוג יהודי־גרמני.

88. גוטשאלק, אחד העם והרוח הלאומי, עמ' 181.

89. 'שליחת הגלות', כל כתבי אחד העם, עמ' תא.

יחסו של אחד העם ללימוד המקורות בבתי-הספר היהודיים

פתחתי במכתבו של קויפמן לביאליק, המדבר על דלותו של הדור החילוני הצעיר, המתחנך בארץ, בענייני יהדות. אחד העם עצמו, שנים רבות לפני קויפמן, מתח ביקורת על דרכם של 'החופשיים החדשים' ועל החינוך העברי החדש, מזוויות דומות.

מראשיתה של התנועה הציונית תקף אחד העם את הרצל והזהיר כי הוא 'שבתי צבי החדש'.⁹⁰ הוא חשש שמא הרצל מוליך את העם לדרך חסרת שורשים יהודיים, מסוכנת והרת אסון. עוד ב־1898 יצא נגד 'היהודים החדשים מלאכים בני-יומם [...] שעלו פתאום מ"נהר די-נור" של האנטיסמיטיסמוס והתחילו מיד "לאמר שירה" בקול רעש גדול [...] מבלי [לזכור את] "השירות" שנשמעו בו [בעולם] לפניהם, – כאלו [...] מתחילים חיי האומה מהיום'.⁹¹ הוא הרגיש כי הם מנפנפים בעוצמה רבה מדי באנטישמיות החדשה, ואינם מעמיקים בשורשי עמם.

אחד העם תבע תרבות יהודית וחינוך יהודי – לפני כל מאבק על 'מרכז מדיני'. תשובתו הידועה להרצל היתה הקמת 'מרכז רוחני' וטיפוח אוונגרד רוחני.

אחד העם ביקש לכוון את מערכת החינוך לבוסח יהודי מעורב חדש-ישן: חופשי-מסורתי. הוא התנגד בחריפות לאוניברסליות ההרצליאני, אך בו-זמנית התנגד גם לאורתודוקסיה הקנאית. עם זאת, בין האוניברסליות ההרצליאני ובין האורתודוקסיה השמרנית נטה אחד העם לעבר מסורת, אם כי מתוך תקווה שעולם ההלכה ישתנה ויתפתח.

במאמר שפרסם בהמליץ ב־1904 – בעת פולמוס אוגנדה והתחדדות היחסים בין 'המזרחי' ובין אנשי 'הפרקציה הדמוקרטית', שהוא נחשב מורם ורבם – הדגיש שאין לחשוך בו כי הוא 'חפץ [...] בבטול הדת בכלל'. הוא פסק: 'דבר [זה] לא יעלה על לב שום בעל דעת היודע פרק בחיי האדם והחברה, אף אם יהיה בעצמו כופר בכלל'. זאת ועוד, הוא הביע את התנגדותו לתיקון הדת בנוסח תיקוני הרפורמים בגרמניה, אך את תמיכתו בהתפתחות הדרגתית של הדת. הוא הבחין ביניהם: 'התיקון הוא דבר מלאכותי, הנעשה לעיני הכל, בזמן מוגבל, על ידי אנשים פרטיים [...] [לעומת זאת] ההתפתחות היא דבר טבעי, הנעשה באופן בלתי מורגש, לאט לאט, על ידי מהלך החיים הכלליים, בלי כונת מכוון, רק מסבות מכריחות'. אחד העם קיווה כי הדת במאה ה-20 תצמח לאט ובטבעיות ותתאים את עצמה לעולם המודרני. על תנועות תיקון הדת למיניהן כתב: 'כל האומר לתקן את הדת הרי הוא בעיני כאלו אומר לקרר את האש, כלומר שני הפכים בנושא אחד. הדת היא דת כל זמן שבעליה מאמינים במקרה האלהי, בעוד שרעיון התקון יכול לעלות על הלב רק אחר שאבדה אמונה זו'.⁹² באותה שנה קבע במאמר אחר כי הוא מעדיף 'בחור' החי מפי 'מורה הנבוכים' ויודע

90. לסקוב, אחד העם, מכתב ליוסף קלוזנר בוורשה מיום 16 באוקטובר 1903, עמ' 205. ראו שם את הערותיה של לסקוב. על הרצל ועל שבתי צבי ראו גם: זיפרשטיין, נביא חמקמק, עמ' 169.

91. 'תחיה ובריאה', כל כתבי אחד העם, עמ' רצב [ההדגשה במקור].

92. 'דברי שלום', שם, עמ' נח-נט.

את היהדות כמו שהבינו אותה טובי בני עמנו לפני עשרים דורות, יותר ממאה בחורים המגודלים לרוח הזמן ואינם יודעים מן היהדות אלא מה שכתוב בקטכיזמוס חדש מחודש [כלומר במורה דרך הבנוי על שאלות ותשובות], שאין בו שום שגיאה מדעית.⁹³ כאשר ציין העולם היהודי 700 שנה לפטירת הרמב"ם (1135-1204) אמר אחד העם בצער כי אילו קם לתחייה אחד מאבותינו והיו רוצים להראות לו את התדלדלות הדורות, 'די היה, כמדומה לי, להגיד לו שעכשיו אפשר שיקרא אדם מאמרים וספרים עברים במשך זמן רב, וזכר הרמב"ם לא יעלה לפניו אפילו פעם אחת'.⁹⁴

כשנסדה הגימנסיה ביפו נכתבה הפרוגרמה שלה בהשפעת תפיסתו הצינונית-תרבותית של אחד העם, וכך הוחלט: 'בגימנסיה ילמדו את כל הלמודים הלאומיים – תנ"ך, תלמוד גם תפלות ישראל ולקוטי דינים, אבל הכל רק לשם הספרות העברית ולא לשם הדת'.⁹⁵ לימודי קודש, ואפילו תפילות ודינים ילמדו בה, אך הכול מתוך רצון שהתלמידים יכירו את המורשת היהודית, את 'ארון הספרים היהודי', ולא דווקא מתוך רצון להחזירם בתשובה. ב-1908 כתב אחד העם מלונדון למנחם שינקין ביפו⁹⁶ עד כמה אינו ירא מהדת ומהדתיים:

[אלו] הרוצים בחנוך יהודי 'כשר', אינם מסוכנים כל כך. אם ילמדו התלמידים שפת עבר על בוריה, מקרא ותלמוד (ואפילו ברוח האורתודוקסיה) ותולדות עמנו במדה הנכונה, ועם זה יהיו אנשים משכילים, אזי תתעשר א"י עושר רב במובן הקולטורי, אפילו אם דעותיהם לא יתאימו לדעותינו או [...] הלאי שיהיה לנו בא"י 'עם' במובן האמתי, אף אם יהיה כלו אורתודוקסי, לא אורתודוקסים פראיים כבעלי החלוקה, כי אם אנשים משכילים ומנומסים, כהאורתודוקסים האנגליים שאני רואה פה (כלומר הגויים).⁹⁷ ומה מאושר הייתי אלו יכולתי לקוות, שעוד אחיה בעת ההיא ואוכל להלחם באורתודוקסיה זו שבארץ ישראל.⁹⁸

אחד העם העדיף את צמיחתה של אורתודוקסיה יהודית נאורה מריק יהודי. עם זאת, הוא האמין כי בסופו של דבר תגבר היהדות התרבותית החדשה על האורתודוקסיה הדבוקה לשולחן ערוך.

ב-1911, בעקבות 'מאורע ברנר',⁹⁹ יצא בחריפות נגד 'כנופיא קטנה' של 'יהודים לאומים חופשיים', המתנכרים ל'נחלת העבר שלנו המלאה רוח דתי'. אלה שונאים כל-כך את הדת

93. 'על דבר אוצר היהדות בלשון עברית', שם, עמ' קי.

94. 'שלטון השכל', שם, עמ' שנה.

95. 'הגימנסיה העברית ביפו', שם, עמ' תיו.

96. מנחם שינקין (1871-1924), מנהיג ציוני אשר עלה ארצה ב-1906 ופעל כאן עבור 'חובבי ציון'. היה ממייסדי תל-אביב (1909). ניהל את משרד העלייה של 'ועד הצירים'.

97. ההדגשה במקור.

98. לסקוב, אחד העם, מכתב מיום 14 בפברואר 1908, עמ' 248.

99. נורית גוברין, מאורע ברנר – המאבק על חופש הביטוי, ירושלים תשמ"ה.

ואת הדתיים עד שהם 'מוחלים על כל העושר הלאומי שבעבר, ובלבד שלא יהיו נראים כאלו יש להם איזו שייכות לעניני אמונה ודת שבהוה'.¹⁰⁰

כאמור, אחד העם היה ממעצבי מערכת החינוך העברית, והוא תרגם את הגותו להצעות חינוכיות קונקרטיות. במאמר שפרסם בהשאלה כתב על רשמי ביקורו בבית-הספר לנערים ביפו. הוא מצא כי אמנם לומדים בו נביאים ראשונים, ישעיה, ירמיה, מעט מתרייעשר ומקצת מזמורי תהלים - ספרים שהיו קרובים לרוחו - אך הוא קבל כי 'הרבה מספרי המקרא ובהם גם מן היותר חשובים (יחזקאל, איוב), זרים הם [...] לנערים שגמרו למודם בביה"ס שביפו'. הוא גם התנגד למיעוט שעות ההוראה של התלמוד ולאופן ההוראה המקוטע של מקצוע זה, וכך כתב: 'אין הדבר צריך ביאור, כמה דלה היא ידיעה זו [בתלמוד], השאובה מתוך קרעים נפרדים שבספר המדריך, ארבע שעות בשבוע במשך שנה אחת, כלומר שמונה חודשים'.¹⁰¹

לאחר אחד הביקורים כתב על מערכת הלימוד בגימנסיה ביפו: 'התלמוד. המלמדים אותו באופן מספיק? הדת והתפלות. הטוב שחסרים למודים אלו?'. יתר-על-כן, אחד העם נדרש לעצם הדבר כי בגימנסיה לומדים שמונים ילדים יתומים, ללא אב וללא אם, וכן שישים וחמישה ילדים שיש להם אימהות בלבד ושאל: 'האם אין אחריות אלה על בית הספר?'¹⁰² מסקנתו היתה ברורה: החינוך הציוני הבא במקום הורים חסרים חייב להדגיש גם את לימודי הדת ואת התפילות. הוא חייב למלא את החלל המשפחתי החסר.

סיכום

כל המאה ה-20 צעדו המחנכים הציונים החילוניים בישראל בשלושה מסלולים עיקריים (שפעמים היו מסלולים מקבילים ופעמים השתלבו זה בזה):
א. במסלול החילוני הרדיקלי, אשר הדגיש את היחיד, בנוסח ברדיצ'בסקי,¹⁰³ ברנר ואחרים.

100. 'תורה מציון', כל כתבי אחד העם, עמ' תו-תט. הצירוף 'כנופיא קטנה' לקוח מהערת המחבר בסוף המאמר, הבאה במהדורה מאוחרת שלו. שם, עמ' תט.

101. 'בתי הספר ביפו', כל כתבי אחד העם, עמ' קצט.

102. 'פרקי זכרונות', שם, עמ' תעח.

103. למשל הציטטה שבאבר הולצמן מביא מדברי ברדיצ'בסקי: 'בספרותנו עד עתה יהדות ורק יהדות [...] רקובים אנחנו גם חיינו על-ידי סבל הירושה הארוכה שמכלה כל שארית קיומנו, שלא תתן אותנו לחיות מחדש, לראות ולשמוע [...] חפץ אנכי להעמיד את ה"איש" שבי נגד זה האיש אחד העם. הוא גולם [כלומר מגלם] חפץ ידוע וצורך ידוע, צורך המחשבה והיהדות, ואנכי אגלם צרכי האנושות והשירה'. הציטטה לקוחה מגנוי מיכה יוסף, תיק 'נחורים' א/136. ראו: אבנר הולצמן, 'בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לדוד בן-גוריון', בתוך: אבנר הולצמן (עורך), הכרת פנים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, תל-אביב 1993, עמ' 165-166.

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

ב. במסלול החילוני הסוציאליסטי, אשר הדגיש את החברה ואת המעמד, בנוסח בורוכוב, סירקין ואחרים.¹⁰⁴
ג. בנוסח החילוני-מסורתי, אשר הדגיש את התרבות היהודית, בנוסח אחד העם, ביאליק, גורדון, גליקסון, ברל ואחרים.¹⁰⁵
עד אמצע המאה ה-20 היה המסלול החילוני-מסורתי דומיננטי ברוב בתי-הספר החילוניים. לאחד העם היה חלק ניכר בכך.

יהודה לייב מגנס, שהדגיש את עוצמתו הרוחנית הגדולה של אחד העם, קבע כי 'הוא היהודי ההרמוני המודרני הראשון'.¹⁰⁶ בן-ציון דינור אמר כי היה 'מורה הדרך בדור של מבוכה גדולה' וכי הוא שידע להראות 'הדרך ילך בה'.¹⁰⁷ יוסף גורני טוען כי הוא היה 'ראשון הראליסטים-האוטופים בציונות'.¹⁰⁸ דוד ויטל כינה אותו "חכם" התנועה הציונית.¹⁰⁹ אליעזר שביד כתב:

השפעתו [של אחד העם] היתה גדולה הרבה יותר מכפי שניתן לכאורה לצפות ולהסביר, והיא נמשכת גלים-גלים עד היום. נראה שלמרות מגבלותיה, סתירותיה ותלקיותה עדיין לא קם לאחד העם מתחרה בעל השפעה נרחבת בהנחת היסודות העיוניים ובהתוויית הדגם ליצירת תרבות עברית חילונית מודרנית, המעוגנת במקורות היהדות וממשיכה להנחילם.¹¹⁰

במקום אחר סיכם שביד: 'בלי שמץ של הגזמה אפשר לומר שמשנת אחד העם נעשתה לאחד המרכיבים הבולטים ביותר של התרבות היהודית המודרנית הנמסרת עדיין בפועל כמסר

104. ראו למשל את דברי יוסף אהרונוביץ' עוד בראשית המאה: 'אפשר להתוכח אם צריך להכניס לתוך בית-הספר שלנו בארץ ישראל את לימוד התלמוד, או את ביקורת המקרא, אבל אי אפשר להתוכח על זה שבית-הספר שלנו מחויב להמית בלב הניכיון את השאיפה להיות נוגשים באחרים וחיים על ניצול עבודת האחרים, להנכם להיות עובדים ישרים ונושאי דגל הנביאים של הצדק המוחלט ושל השוויון הגמור'. יוסף אהרונוביץ', העם והארץ, תל-אביב 1970, עמ' 175. קו זה התעצם מאוד לאחר המהפכה הבולשביקית-קומוניסטית, ובעיקר בקרב אנשי השומר-הצעיר והקיבוץ הארצי.

105. חלוקה דומה ראו בתוך: אליעזר שביד, 'תיאולוגיה לאומית' בציונות, בר-אילן: ספר השנה של האוניברסיטה, ספר משה שוורץ, כב-כג (תשמ"ח), עמ' 392. שביד חילק שם לשלושה חלקים והים, בשמות אחרים: (א) הכיוון של "שידוד ערכין" [...], (ב) הכיוון החברתי-סוציאליסטי [...], (ג) הכיוון המוסרי והתרבותי-היסטורי.

106. זיפרשטיין, נביא חמקמק, עמ' 335.

107. בן-ציון דינור, 'אחד העם ופעלו ההיסטורי', בתוך: דינור וקלוזנר, לזכרו של אחד-העם, עמ' 10.

108. גורני (לעיל הערה 11), עמ' קיא. בספר אחר הדגיש גורני בין היתר את ההשפעה הגדולה של אחד העם על המחשבה היהודית הציבורית בארץ ובארצות-הברית. יוסף גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית: מקומה של מדינת ישראל במחשבה היהודית הציבורית בשנים 1945-1987, תל-אביב 1990.

109. דוד ויטל, המהפכה הציונית, ב, ירושלים 1982, עמ' 35.

110. אליעזר שביד, 'מקורות המחויבות למורשת לפי אחד העם', בתוך: מאיר איילי (עורך), טורא, ד, אורנים-תל-אביב 1996, עמ' 18.

בית ספריי.¹¹¹ ואפשר כמובן למנות הוגים רבים נוספים אשר לדבריהם לאחד העם חלק חשוב ביותר בבניין החברה הציונית,¹¹² ובעיקר זו החילונית, ובעיצוב עקרונות החינוך והתרבות בתוכה.

אחד העם האמין כי שקיעת הדת תבוא בעקבות תהליך 'ההשתלמות' המודרני והתפתחות המוסר האנושי¹¹³ וכי החינוך הדתי והמפלגות הדתיות ידעכו כחלק מתהליך המודרנה. בדיעבד, כאן התבררה טעותו. אחד העם ציפה כי בעתיד הלא רחוק יתפוס החינוך לתרבות יהודית חילונית הן את מקום החינוך הקומופוליטי המתבולל והן את מקום החינוך הדתי השמרני, שלדידו עבר זמנו. הוא לא צפה כי הדת תשמור על חיוניותה ולא את הסכנות ארוכות הטווח שיווליד הפיצול בין חילונים לדתיים.

מערכת החינוך בשנותיה הראשונות של המדינה לפי משנתו של אחד העם

בהשפעתו של אחד העם ביטלו התנועה הציונית והמדינה בראשיתה את החינוך הלאומי האחד. דגם אחיד מן הסוג הזה, הנהוג ברוב ארצות העולם הדמוקרטי, כולל גם אפשרות של קיום מערכות חינוך חילוניות ודתיות פרטיות, אך כולן נתבעות למינימום תרבותי-לאומי משותף. הפיצול של החינוך הציבורי בין חילונים לדתיים גרם נוק מתמשך בשתי מערכות החינוך – זו החילונית וזו הדתית:

א. במערכת החינוך הדתית

הלגיטימציה שניתנה לתנועת 'המזרחי' לחנך על-פי דרכה פתחה פתח לשסעים הפוליטיים המפלגתיים המאוחרים במערכת החינוך. הפיצול הרב ביותר קיים בחינוך הדתי. ההפרדה בין החינוך הממלכתי-דתי ובין החינוך החרדי מוכרת לכול, אולם רבים יותר השסעים בתוך החינוך החרדי עצמו, שם קיימות עשר מערכות חינוך שונות לפחות הנתמכות בידי המדינה ומנציחות את הפיצול ההיסטורי (מערכות חינוך נפרדות של מתנגדים ושל חסידים; של אשכנזים ושל ספרדים; של קהילות חסידיות שונות, ועוד).

111. אליעזר שביד, לקראת תרבות יהודית מודרנית, תל-אביב 1995, עמ' 211. שביד – בספרו נביאים לעמם ולאנושות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 68-69 – מפרט 'שיבה גלויה אל דעותיו של אחד העם', לאחר קום המדינה. בין היתר הוא הזכיר את החלטת הקונגרס הציוני הכ"ג לקבל את רעיון המרכז הרוחני, את 'התודעה היהודית' בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20 ואת דוח ועדת שנהר בשנות התשעים שלה.

112. להבריל, יוסף גולדשטיין ציין כי ב'פרוטוקולים של זקני ציון' הוא מוזכר כמנהיגם של 'זקני ציון'. גולדשטיין, אחד העם – ביוגרפיה, עמ' 410. ראו גם: שולמית לסקוב, 'מי חיבר את הפרוטוקולים של זקני ציון? אנטישמי גרמני ועיתונאית אמריקאית: אחד העם', עת-מול, יח, 110 (1993), עמ' 6-8.

113. שביד (לעיל הערה 111), עמ' 20.

ב. במערכת החינוך החילוני

בשנות הארבעים של המאה ה-20 למד רוב מוחלט של תלמידי ישראל ב'זרם הכללי'¹¹⁴, ובזרם זה כמעט מחצית מתוכנית הלימודים יוחדה ללימודי יהדות.¹¹⁵ בראש ובראשונה למדו ב'זרם הכללי' תנ"ך (ובבתי-ספר 'חילוניים' רבים חייבו את התלמידים לחבוש כובע בעת שיעורי התנ"ך), ועוד למדו בו תלמוד, היסטוריה יהודית, ספרות עברית ופרקי מולדת. שמואל יבנאלי¹¹⁶ תיאר את בתי-הספר של 'הזרם הכללי' כ'פשרה של כל הזרמים' וקבע כי בית-הספר הכללי 'יש בו יחס לדתיות, יחס לעבודה ויחס לערכי העם והציונות'.¹¹⁷ יבנאלי לא אהב את הפשרה הזאת; הוא ביקש לטפח את 'החינוך הפועלי'. גם אליעזר ריגר,¹¹⁸ שסקר את בתי-הספר של 'הזרם הכללי', הדגיש את הקרבה של בתי-הספר האלה לדת ולמסורת: 'ישנם בתי ספר כלליים שמבחינה רוחנית מודהים הם לגמרי עם האידיאלים של תנועת העבודה, ויש בתי ספר כלליים שמאותה בחינה רוחנית אין שום הבדל ביניהם ובין בתי הספר של "המזרחי"; ורוב בתי הספר נקלעים בין שתי הקצוות'.¹¹⁹ ריגר, שהיה מראשי 'הזרם הכללי', קרא 'להוציא את הדת ממערכת מולה המשונה בארץ ישראל: מצד אחד יבושת וחולין ומצד שני קנאות סמויה [...] שומה על בית הספר העברי בארץ [...] לטפח רוח דתית, שתבטא: א) באהבת השבתות והמועדים ובשמירתם, ב) בשאיפה לתיקון עולם, ג) בהתעניינות בשאלות הבריאה בעולם הנגלות והנסתרות גם יחד'.¹²⁰ בבתי-ספר רבים של 'זרם העובדים', בעיקר ביישובים עירוניים, היתה בתקופת המנדט נטייה ברורה לכיוון החינוך המסורתי-יהודי. נטייה זו נשענה על אחד העם ועל ביאליק, אך כמובן גם על אישים

114. לדברי אליעזר ריגר, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה (בשנת הלימודים תרצ"ט) 'למדו בבתי הספר הכלליים 30,050 תלמיד שהם 56.9 אחוזים מכלל 52,816 התלמידים הלומדים בבתי הספר של מערכת החינוך אשר לכנסת ישראל'. אליעזר ריגר, החינוך העברי בארץ ישראל, א, יסודות ומגמות, תל-אביב ת"ש, עמ' 62.

115. לדברי ריגר, 43.6% בממוצע מתוכנית הלימודים בבית-הספר הכללי בערים יחדו ללימודי יהדות (ובהם 18.2% יחדו ללימודי קודש). ריגר, שם, עמ' 60-61. ראו גם: רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, עמ' 58.

116. שמואל יבנאלי (1884-1961) עלה ארצה ב-1905. היה ממנהיגי תנועת הפועלים ומראשי 'זרם העובדים'. ב-1911 יצא לתימן, מחופש לרב תימני, כדי להביא משם 'פועלים טבעיים'.

117. מתוך קובץ מאמריו לאור רעיון העבודה (תל-אביב 1938). הציטוט מתוך: רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, עמ' 53.

118. אליעזר ריגר (1896-1954) עלה ארצה ב-1920 מגליציה. לימד בגימנסיה הרצליה. היה מראשי מחלקת החינוך בוועד הלאומי ומראשי תנועת הצופים בארץ. חקר ותיעד את מערכת החינוך בימי המנדט הבריטי. היה המנכ"ל השני של משרד החינוך והתרבות.

119. ריגר, החינוך העברי בארץ ישראל, עמ' 60. ראו גם את דברי א' ארנון, המפקח הראשי של 'הזרם הכללי': 'נהוג בו [בבית-הספר הכללי] יחס של כבוד כלפי המסורת והוא קשור בה בנימין הרבה'. דב קמחי ולי' ריקליס (עורכים), ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תשי"ג, תל-אביב תשס"ז, עמ' 152.

120. ריגר, החינוך העברי בארץ ישראל, עמ' 106.

בולטים בתנועת הפועלים כאהרן דוד גורדון וברל כצנלסון. בספר שפרסם ריגר ב־1940 הוא הדגיש כי 'בבתי הספר של "המרכז לחנוך" [של ההסתדרות], כמו בבתי הספר הכלליים, התנ"ך הוא המקצוע החנוכי העיקרי בתכנית הלימודים. הקשר בין התנ"ך ובין הילדים נראה כאן אמיץ ביותר. הילדים נושמים אורו של התנ"ך וספוגים בתוכו.¹²¹ אולם עוד אז הוא הבחין כי 'זרם העובדים' נתון כאילו בין שני מגנטים: מצד אחד הוא נמשך אחרי המגמה של בית ספר מעמדי-סוציאליסטי, ומצד אחר – אחרי המגמה של בית ספר לאומי-סוציאלי. ¹²² ריגר הזהיר כי 'עלולים בתי הספר של העובדים להתאים את קלסתר פניהם אל התביעות לחנוך מעמדי מצדו של האגף השמאלי שבהסתדרות. וזה יביא נזק עצום.¹²³ כמו ריגר, גם משה גליקסון הביע דאגה על כי "רוח האינטרנציונל" ומלחמת המעמדות' משתלטות על 'רוחו של א. ד. גורדון'.¹²⁴ באמצע שנות הארבעים היו ראשי 'זרם העובדים', ובעיקר אלה ממפא"י, ערים לרוח הסוציאליסטית-אוניברסליסטית שפשטה במוסדותיהם. לכן הקימו 'ועדה לתגבור לימודי היהדות',¹²⁵ שציידו בה אישים מרכזיים במפלגה כמו שלמה צמח, יצחק בן-צבי, ולמן רובשוב (שור), דב סדן ויהודה יערי, שחששו לגורל החינוך היהודי של הדור הצעיר.¹²⁶

עם הקמת המדינה השתנו לחלוטין פני החינוך העברי בארץ. כבר ציינתי כי בימי המנדט הבריטי למד רק מייעוט של ילדי ישראל ב'זרם העובדים',¹²⁷ אולם בארבע השנים הראשונות למדינה גדלה מערכת החינוך היהודית פי שלושה לפחות. 'זרם העובדים' היה לזרם החינוך הגדול ביותר. שניים מכל שלושה ילדי עולים פנו או הופנו ללמוד בו.¹²⁸ באותן שנים היו מורים רבים ב'זרם העובדים' שהשתייכו למפ"ם והודהו עם 'המולדת השנייה'. מקצת המורים

121. שם, עמ' 48.

122. שם, עמ' 54. בעניין המתח בתוך ההתיישבות העובדת ובתוך 'זרם העובדים' בין החינוך הסוציאלי-מעמדי ובין החינוך התרבותי-יהודי ראו את עדויותיו של המחנך מאיר איילי מקיבוץ גבת, בקובץ מאמריו: מאיר איילי, כרביבים: חינוך יהודי וחקר המקורות (ערך אברהם שפירא), תל-אביב 1996, עמ' 66-65, 93-94, 110-112 ועוד.

123. שם, עמ' 58.

124. שמעון רשף, זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט, תל-אביב תש"ם, עמ' 353.

125. 'יובל דרור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948): מעבר לחינוך עכשווי, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 53-70.

126. אליעזר שביד, 'אל מול השואה והתקומה: שיבה למקורות, למסורת ולאמונה אצל סופרים ומחנכים מ"תנועת העבודה"', בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים 1999, עמ' 151-166.

127. לדברי ריגר (החינוך העברי בארץ ישראל, עמ' 59), 18.2% בלבד מכלל התלמידים בבתי-הספר של כנסת ישראל למדו ב'זרם העובדים' בתרצ"ט. עם הקמת המדינה למדו בזרם זה 27.3% מהתלמידים: צמרת, עלי גשר צר, עמ' 21. טבלה מפורטת של מספר הילדים שלמדו ב'זרם העובדים' במוסדות החינוך השונים ראו: דרור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי, עמ' 14.

128. צמרת, עלי גשר צר, עמ' 25-26, 191-193.

אחד העם ועיצוב החינוך החילוני בישראל

האלה גרמו למוסדות שונים של הזרם לנטות לכיוון השמאל הקיצוני או כניסוחו של בן-גוריון - ל'שמד רוסי'. במחקר אחר טענתי כי הפנייה החדה שמאלה היתה אחת הסיבות העיקריות לחיסולו של 'זרם העובדים'.¹²⁹

לאחר גל 'העלייה הגדולה' (1948-1951) וחקיקת חוק 'החינוך הממלכתי' (1953) דעך והלך אופי החינוך התרבותי-מסורתי בנוסח אחד העם, ביאליק ואחרים. למרות נסיונות להחיותו, כגון נסיון 'התודעה היהודית' בתקופתו של שר החינוך זלמן ארן,¹³⁰ הלכה והתרוקנה המערכת החילונית מן היסודות התרבותיים-המסורתיים המשותפים, שהאמינו בהם אחד העם ותלמידיו ולפיהם קיוו לחנך את הנוער.

לעומת זאת, דווקא לקבוצה הגדולה ביותר באוכלוסייה - זו הקרויה מסורתית¹³¹ - אין מערכת חינוך תרבותית מסורתית התואמת את השקפותיה: המערכות הדתיות אינן אפשריות עבורה, ואילו ארבעת היסודות על-יפי אחד העם - ארבעת יסודות התרבות הלאומית החדשה - נחלשו מאוד במערכת החינוך החילונית הכללית.

129. שם, עמ' 200-210 (הפרק 'הקרע בין מפא"י ומפ"ם - פיצול רעיוני בזרם העובדים').

130. צבי צמרת, 'ניסיון שנכשל: זלמן ארן והתודעה היהודית', בתוך: מרים ברלב (עורכת), ערכים וחינוך לערכים, חוברת ח, ירושלים 1999, עמ' 345-356.

131. הקבוצה המורכבת מלא אורתודוקסים וגם מלא חילונים רדיקלים. דו"ח מכון גוטמן שערכו שלומית לוי, חנה לוינסון ואליהוא כ"ץ, אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל, ירושלים, דצמבר 1993. מחקר זה, העדכני ביותר עד כה, מצא כי יהודי ישראל מגדירים את עצמם כך: 14% - מקפידים לשמור מצוות; 21% - לא מקפידים; 65% - מקפידים במקצת, או בלשון אחרת מסורתיים.

עמוד 194-ריק